

5) узагальнення психологом у формі резюме результатів взаємодії з клієнтом.

Варто пам'ятати, що дистанційні форми надання психологічної допомоги накладають додаткову відповідальність на консультанта щодо дотримання принципів етичного кодексу психолога, зокрема, чіткого визначення меж своєї компетентності, застосування лише надійних і валідних методик, відсутності маніпулювання клієнтом тощо.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити **висновок**, що дистанційне консультування, як і подібні види психологічних послуг (тренінги, навчальні курси), мають великі перспективи, і клієнти все частіше і частіше надаватимуть їм перевагу.

Завдання ж психологічної науки – розробляти методологію такого виду допомоги, практичний інструментарій діагностичної та психотерапевтичної роботи, адаптувати існуючі методики під умови дистанційної роботи консультанта з клієнтом. Ґрунтовного вивчення потребують і такі аспекти дистанційного консультативного процесу, як установка і очікування клієнта, рівень моральної відповідальності консультанта за самопрезентацію і рекламування своїх послуг і т. ін.

Саме за умови такого зустрічного руху клієнти отримуватимуть якісні послуги, а консультанти – психологи – зможуть їх надавати, спираючись на сучасні досягнення науки і практики.

Список використаних джерел

1. Айви А. Е. Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники : практическое руководство / А. Е. Айви, М. Б. Айви, Л. Саймэк-Даунинг. – М., 1999.
2. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – Изд. 2-е. – М. : Независимая фирма "Класс", 1999.
3. Семья в психологической консультации. Опыт и проблемы психологического консультирования / ред. А. А. Бодалев, В. В. Столин. – М., 1989.
4. Хачатурян С. Д. Психологічні умови ефективності функціонування «Телефонів Довіри» : навчально-методичний посібник / С. Д. Хачатурян. – Володимир, 2000.

УДК 378.016:159.9-051

К.О. Кальницька, канд. психол. наук

Чернігівський державний інститут економіки і управління, м. Чернігів, Україна

ОСОБЛИВОСТІ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Розглянуто питання специфіки юнацького віку, особливостей формування і прояву самосвідомості студентів як центральної сфери соціалізації особистості. Здійснено соціально-психологічний аналіз результатів емпіричного дослідження структурних складових самосвідомості, з'ясовано їхні гендерні відмінності.

Ключові слова: юнацький вік, студентство, самосвідомість, "образ Я", самовідношення, самооцінка, гендерні відмінності.

Рассмотрены вопросы специфики юношеского возраста, особенностей формирования и проявления самосознания студентов как центральной сферы социализации личности. Осуществлен социально-психологический анализ результатов эмпирического исследования структурных составляющих самосознания, выяснены их гендерные различия.

Ключевые слова: юношеский возраст, студенчество, самосознание, "образ Я", самоотношение, самооценка, гендерные различия.

The paper covers the issues of specifics of adolescent age, and namely with the specific processes of formation and expressions of self-awareness in students as the central sphere of person's socialization. The author conducts a social psychological analysis of the results of the empirical research of self-awareness structural components, which allowed identify gender differences of these components.

Key words: adolescence, students, self-awareness, I-image, self-appraisal, self-esteem, gender differences.

Постановка проблеми. Юність як період життя – це час випробувань для особистості, сповнений невмотивованого ризику, невміння передбачити наслідки своїх вчинків, бурхливого протесту, безкорисливих жертв і повної самовіддачі. Саме цей період припадає на студентські роки. Студентський вік характеризується досягненням найвищих "пікових" результатів, що базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку.

Термін "студент" має латинське походження, в перекладі українською означає – той, хто ретельно працює, займається, тобто той, що оволодіває знаннями. Юнацький вік студентства – це період найбільш активного розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру і, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійно-трудова та ін. З цим періодом пов'язаний початок "економічної активності", тобто включення юнаків і дівчат у самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії та створення власної сім'ї. Перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтації, з одного боку, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією – з іншого, виділяють цей вік як центральний період становлення характеру, інтелекту та, найголовніше, самосвідомості особистості.

Важливість вивчення особливостей самосвідомості особистості юнацького віку зумовлена значимістю завершального етапу процесу загальноосвітньої підготовки молоді й складністю основної стадії професійної спеціалізації (з'ясування мотивів вибору професії, цілей життєдіяльності, оцінок тощо).

Студентство як окремих вік і соціально-психологічна категорія було виділено лєнінградською психологічною школою під керівництвом Б. Г. Ананьєва (70-і рр. ХХ ст.). Студентський вік, на думку Б. Г. Ананьєва, є сензитивним періодом розвитку основних соціогенних потенцій людини і складається з двох періодів: стандартний (17-22 р.) – юність, нестандартний (23-27 р.) – пізня юність [1].

Наукові розвідки соціальних і вікових психологів та персонологів свідчать, що соціалізація студентів відбувається у трьох основних сферах – діяльності, спілкуванні та самосвідомості.

Самосвідомість є ядром структури особистості. Найчастіше її визначають як усвідомлення індивідом самого себе, своїх якостей, особистісних рис, інтересів, своїх можливостей, як ставлення особистості до себе. Дж. Мід стверджував, що саме здатність розглядати себе як об'єкт є однією зі специфічних властивостей людини [2]. Специфіка свідомого способу життя людини полягає в її здатності відокремити в уявленні себе, своє «Я» від життєвого оточення, зробити свій внутрішній світ, свою суб'єктивність предметом осмислення і розуміння. Тамотсу Шибутані, аналізуючи самосвідомість особистості та її участь у групі, зазначав, що самосвідомість слугує захистом від імпульсивної поведінки. Вона дозволяє людині ізолювати себе від інших і зробити свою поведінку більш конвенційною. Завдяки обдуманому плануванню дії стають менш спон-

танними, а взаємне пристосування людей з різними інтересами відбувається менш проблематично [3, с. 84].

Психологічну сутність самосвідомості та її генезис у психологічній науці можна пояснити з трьох точок зору. Перша дає розуміння самосвідомості як початкової, генетично первинної форми людської свідомості. Концепція первинності побудована на розумінні первинної чутливості індивіда, на основі якої надалі відбувається синтез двох різних систем уявлень: про себе як «Я» і про все інше, «не-Я». Пізніше складається цілісне уявлення про своє тіло, потім розвивається предметна свідомість і, нарешті, здатність до цілеспрямованого самопізнання. «Почуття Я» – невід’ємна частина самосвідомості, її базис. Друга, діаметрально протилежна точка зору, розглядає самосвідомість як вищий вид свідомості, що виникає в результаті розвитку останньої. На думку С. Л. Рубінштейна, не свідомість народжується з самопізнання, з «Я», а самосвідомість виникає у ході розвитку свідомості особистості в міру того, як вона стає самостійним суб’єктом [4]. Отже, ця концепція побудована на припущенні про виключно зовнішню (екстроспективну) спрямованість нашої психіки на найпершому етапі її розвитку. І лише в якийсь момент раннього дитинства відбувається раптовий стрибок – активне самозвернення суб’єкта. З третьої точки зору сучасної психологічної науки свідомість зовнішнього світу і самосвідомість виникають і розвиваються одночасно, єдино і взаємозумовлено. Прикладом такого бачення можна вважати теорію І. М. Сеченова, згідно з якою передумови самосвідомості закладені в тому, що вчений називав “системним почуттям”, що має психосоматичний характер [5]. Поступово індивід об’єднує предметні відчуття, що складаються з уявлень про зовнішній світ, з самовідчуттями – уявленнями про себе. Взаємодія цих двох центрів забезпечує вирішальні передумови здатності людини усвідомлювати себе. Отже, в початковій фазі свого генезису людська психіка не просто сприймає нарізно зовнішній світ або свого носія, або тільки саму себе. У ній відбувається те, як її суб’єкт (а тим самим і вона сама) взаємодіє з предметним світом і особливо з соціальним оточенням. Акумуляуючий полюс психіки стає поступово основою формування індивідуальної самосвідомості. В онтогенезі самосвідомості можна виділити два основні етапи: на першому утворюється топогностична схема власного тіла і формується “почуття Я”, цілісна система афективної самоідентифікації. На другому – по мірі вдосконалення інтелектуальних можливостей і становлення понятійного мислення, самосвідомість досягає рефлексивного рівня.

Отже, якщо бачити в генезисі самосвідомості передусім становлення якісно нових людських можливостей, то виділяють чотири її основні рівні: безпосередньо-почуттєвий, цілісно-особистісний (персоніфікуючий), інтелектуально-аналітичний (рефлексивний) і як синтез трьох попередніх – цілеспрямовано-дійовий [6, с. 165-164]. Якщо прийняти тезу про те, що самосвідомість людини розвивається, змінюється, збагачується впродовж всього життя людини, то третій й четвертий рівень її розвитку припадає на юнацький вік особистості.

Юність для розвитку і формування особистості – це час самоаналізу і самооцінювання. Самооцінка виникає в результаті порівняння "Я" ідеального з реальним. Проте ідеальне "Я" ще не точно з’ясовано і може бути випадковим, а реальне "Я" – не оцінено всесторонньо самою особистістю. Це об’єктивна суперечність у розвитку особистості молодій людини може викликати у неї невпевненість у собі і супроводжуватися негати-

вними проявами, внутрішнім відчуттям неприйнятності та незрозумілості або зовнішньою агресивністю.

Юнацький вік, за Ериком Еріксоном, будується навколо кризи ідентичності, складається з серії соціальних і індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначень. Якщо особистості в юнацькому віці не вдається вирішити ці завдання, у неї формується неадекватна ідентичність, розвиток якої може йти за чотирма основними лініями: 1) відхід від психологічної інтимності, уникнення тісних міжособистісних відносин; 2) розмивання відчуття часу, нездатність будувати життєві плани, страх дорослішання і змін; 3) розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси і зосередитися на якійсь головній діяльності; 4) формування "негативної ідентичності", відмова від самовизначення і вибір негативних образів для наслідування. Оперуючи в основному клінічними даними, Еріксон не намагався виразити описувані явища кількісно. При цьому він критикував такі поняття, як самооцінка, образ Я, вважаючи їх статичними, натомість саме ці утворення, на його думку, репрезентують динамізм, бо ідентичність ніколи не досягає довершеності. Процес формування ідентичності Я характеризується динамізмом кристалізуючих уявлень про себе, які слугують основою розширення самосвідомості і самопізнання [7, с. 80].

Самосвідомість особистості репрезентується почуттям окремоті, почуттям самості «Я», самоподібності (ідентичності). Зріла окремість в юнацькому віці характеризується стійким почуттям власної окремоті, самостійності та постійності. Юнак чи дівчина знає, хто він (вона) і чого прагне. Самосвідомість особистості визначають як усвідомлення індивідом самого себе, своїх якостей, особистісних рис, інтересів, своїх можливостей. Самосвідомість дає змогу індивіду пізнавати свій внутрішній світ, переживати його і відповідно ставитись до себе. З набуттям життєвого досвіду, розширенням сфери соціальних контактів у людини поступово формується система поглядів, уявлень про інших і про саму себе. Узагальнення знань людини про інших є основним джерелом формування ставлення до себе як до особистості.

На сьогодні існують різні типи класифікації структури феномену самосвідомості, які запропоновані як вітчизняними, так і зарубіжними психологами: Л. І. Божович, Ш. Бюлер, Б. І. Додонов, І. С. Кон, Д. О. Леонтьєв, А. Маслоу, Р. Мей, А. А. Налчаджан, В. В. Столін, Д. М. Узнадзе, К. Юнг та ін. Психологічний аналіз динамічної структури самосвідомості особистості виокремлює два компоненти: *“поточне Я”*, що означає конкретні фази усвідомлення себе в *“поточному теперішньому часі”*, тобто безпосередні процеси діяльності самосвідомості та *“особистісне Я”* – поняття, що вживається для позначення ядра синтезу *“поточних Я”* в теперішньому часі” [6, с. 158].

Змістовний аналіз самосвідомості дає підстави для виокремлення таких структурних одиниць: самопізнання, самооцінка, рівень домагань, самоконтроль, самоповага, самоудосконалення, самовідношення або смисл Я, самість, почуття Я або образ Я (Я-концепція) та ін. Так, на думку В. В. Століна, *“одиницею самосвідомості”* є смисл Я, який містить когнітивний, емоційний та ставленевий компоненти [8]. Російський психолог Дмитро Леонтьєв зазначає, що *“Я”* як форма переживання людиною своєї особистості, має декілька граней. Смисл Я чи самовідношення є однією із цих граней. Найповерхневим проявом самовідношення, на його думку, виступає самооцінка – загальне позитивне або негативне ставлення до себе [9]. Натомість А. А. Реан самооцінку – оці-

нку особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей – відносить до центральних утворень особистості, її ядра [10]. Традиційно прийнято розрізняти загальну і часткові самооцінки. В молодості і ранній дорослості існує значна кількість часткових самооцінок, що перетинаються, конфліктно взаємодіють, виборюючи пріоритетність саме тих фрагментів особистості, які вони детермінують (зовнішність, професійні властивості, характерологічні особливості тощо) [11]. Часткові самооцінки формуються завдяки цілеутворенню та таких структурних елементів самосвідомості, як Я-образи.

Образ самого себе – "образ Я" (або "Я-концепція") – є джерелом багатьох досліджень як у минулому, так і сьогодні. Почуття Я, за Г. Олпортом, поступово виникає в немовлячому віці, проте повністю не сформується в перші три-чотири роки, навіть і в десять. Воно продовжує розширюватися з досвідом, по мірі збільшення того кола, в якому людина діє [12]. За А. Адлером, Я – стиль життя індивіда, що формується в перші п'ять років [6]. В концепції М. Рокича теоретичну основу складає цілісна система уявлень людини, в якій виокремлено три найбільш значущі складові: поняття Я, цінності та атитюди. «Я» в цій системі займає центральне місце. За своєю природою воно когнітивне. Кожна особистість прагне підтримувати і по можливості підсилювати те поняття Я, яке дозволяє зберігати цілісний образ.

Дж. Мід стверджував, що здатність формувати Я-образи дає можливість виникненню самокритики та самоконтролю. Самоконтроль не можливий без Я-образів. Доки людина не здатна ставитися до себе як до перцептуального об'єкта та ясно уявляти собі, як чинити, доти вона не може реагувати на свої дії. Коли ж людина сформувала Я-образ, відбувається уявна репетиція, у ході якої оцінюються можливі реакції інших на її вчинки [2, р. 176-195].

Найчастіше в емпіричних дослідженнях для операціоналізації понять, що репрезентують структурні компоненти самосвідомості, психологи виділяють такі: когнітивний – пов'язаний із пізнанням себе; емоційно-ціннісний – ставлення до себе; оцінний – самооцінка своїх якостей, рис, можливостей тощо. Кожен з компонентів має свою онтогенетичну лінію розвитку, свої вікові, динамічні особливості. Розрізняють як процесуальні (самопізнання, рефлексія), так і результуючі (самооцінка, самоставлення (самоповага), "образ Я") компоненти самосвідомості. Саме результуючі компоненти самосвідомості дістали пояснення в результатах нашого дослідження.

Методика та процедура дослідження. Емпіричне дослідження психологічних та соціально-психологічних характеристик студентів відбулося в Чернігівському державному інституті економіки і управління (ЧДІЕУ) в межах роботи психологічної служби у другому півріччі 2012 р. Його проведення дало підстави окреслити особливості самосвідомості, емоційно-вольових і комунікативних властивостей особистості та їх прояв у професійно спрямованій навчальній діяльності як значимій в юнацькому віці, в межах побудови психологічного портрета сучасного студента ВНЗ.

Мета дослідження полягала у складанні психологічного портрета студента/студентки, майбутнього фахівця. Одним із завдань дослідження було з'ясувати особливості самосвідомості сучасних студентів, зокрема її гендерну складову.

У дослідженні взяли участь 149 студентів денного відділення шести факультетів інституту (від першого до п'ятого курсів навчання). Розподіл за статтю: юнаків – 52 осо-

би, дівчат – 97 осіб, відповідно 35 % і 65 % студентів. Дослідження проводилося анонімно, респонденти обирались шляхом випадкового відбору.

Для складання психологічного портрета студента/студентки вищого навчального закладу респондентам були запропоновані опитувальники та завдання проєктивного характеру. В цілому було використано 14 методик, серед них: *методика загальної самооцінки (опитувальник Г. М. Казанцевої)*, *“Шкала суб’єктивного благополуччя” (модифікований варіант Н. П. Фетискіна)*, *проєктивна методика “Я – соціально-символічні завдання” (Б. Лонга, Р. Зіллера, Р. Хендерсона)*, *методика “Дослідження самоповаги”*, *методика М. Рокіча “Ціннісні орієнтації” та ін.* Отримані дані було оброблено методами кількісного та якісного аналізу.

Ця стаття висвітлює часткові результати проведеного дослідження, а саме: особливості самосвідомості особистості студентів у період юності.

Для встановлення особливостей самосвідомості студентів було використано символічні проєктивні завдання, які визначали “Я-образи” студентів [13]. Образ самого себе – “образ Я” (або “Я-концепція”) – є відносно стійкою, більш-менш усвідомлюваною системою уявлень індивіда про самого себе, що впливає на регуляцію його поведінки і діяльності. Хоча поняття “Я” передбачає внутрішню єдність і тотожність особистості, фактично індивід може мати багато “образів Я”. Вони змінюють один одного, поперемінно виступають у самосвідомості на передній план. Досліджувалися такі “Я-образи”: “Я – у міжособистісній взаємодії з іншим”, що інтерпретувалося як адекватність/неадекватність самооцінки, стійкість власного “Я” та психологічна дистанція з іншим: незалежність (домінування) або залежність, наближеність чи відстороненість “Я” особистості до/від світу людей. Образ “Я – серед свого оточення” трактувався як самооцінка особистості у мікросередовищі. “Я – відносно авторитетних осіб” – свідчило про силу потенціалу Я: конформність, слабкість “Я”, або, навпаки, силу “Я”, здатність долати конформізм. “Я – в групі людей” інтерпретувалося як соціальна зацікавленість: сприйняття себе як частини цілого, групи, чи відокремленість і самостійність відносно значимої групи. В цілому Я-характеристики значною мірою окреслили психологічний портрет особистості студента(-тки) та висвітлили особливості її самосвідомості.

Отримані результати та їх аналіз. Результати дослідження когнітивного компонента самосвідомості студентів представленого образом “Я – у міжособистісній взаємодії з іншим” показали, що у 70 % опитаних респондентів переважає незалежне “Я”, їм притаманне наближення до світу людей, стійкість “Я” та висока самооцінка. У 15 % опитаних домінує залежність власного “Я” від партнера по взаємодії, що породжує внутрішнє відсторонення від інших людей. У 15 % опитаних виявлено домінування взаємозалежного “Я” з іншими значущими людьми. Результати дослідження демонструють наявність гендерних відмінностей в образі “Я” юнаків та дівчат стосовно психологічної дистанції у взаємодії з іншими людьми:

- Незалежне “Я” – у 73 % студентів юнаків та 70 % студенток дівчат.
- Залежне “Я” – у 13 % студентів юнаків та 15 % студенток дівчат.
- Взаємозалежне “Я” – у 13 % студентів юнаків та 15 % студенток дівчат.

Отже, за результатами нашого дослідження у 70 % дівчат переважає незалежність “Я” і у 15 % – залежність “Я” та дистанціювання зі світом людей. У 73 % юнаків домінує незалежність “Я”, а у 13 % – залежність “Я” та відстороненість від навколишніх

людей. Взаємозалежне домінування опитаних жінок від інших значущих людей сягає 15 %, а у чоловіків – 13 %. Можна констатувати, що опитана студентська молодь ЧДІЕУ в більшості є незалежною, зі стійким власним «Я», при цьому більшу залежність та взаємозалежність демонструють дівчата, що повністю збігається з тенденціями жіночої психології. Жінки легше піддаються впливу і є більш емпатійними [14, с. 312].

Емоційно-ціннісний та оцінний компоненти самосвідомості студентів було виявлено в дослідженні за допомогою таких образів Я: «Я – серед свого оточення», «Я – відносно авторитетних осіб», а також діагностики самоповаги та загальної самооцінки як загального уявлення про себе. Результати дослідження «Я – серед свого оточення» представлено в табл. 1. Як видно з результатів, сучасні студенти характеризуються досить високими позитивними і реалістичними судженнями про себе. Це свідчить, що студенти з високим рівнем самоповаги, вважають себе не гіршими за інших, вірять у свої сили. А притаманні їм невдоволеність собою, самокритичність є "стартовим майданчиком" для подолання своїх недоліків через діяльність (навчання, працю, самовиховання).

Таблиця 1

Результати дослідження «Я-образу» студентів

Студенти	«Я – серед свого оточення»						«Я – відносно авторитетних осіб»				«Я – у групі людей»			
	Самооцінка відносно людей свого оточення						Сила потенціалу «Я»				Соціальна зацікавленість			
	Висока самооцінка (з тенденцією до завищення)		Адекватна самооцінка		Низька самооцінка (з тенденцією до заниження)		Сильне «Я», здатність долати конформізм	Слабке «Я», сильний вплив авторитетних осіб	Рівноправне «Я», позитивний вплив авторитетних осіб	Рівноправне «Я», негативний вплив авторитетних осіб	«Я» як частина цілого, групи		Відокремлене і самостійне «Я» від значимої групи людей	
	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%	К-ть осіб	%					К-ть осіб	%	К-ть осіб	%
Юнаки	23	45	25	48	4	8	5	27	13	7	36	69	16	31
Дівчата	41	42	51	53	5	5	15	47	25	10	86	89	11	11
Разом	64	43	76	51	9	6	20	74	38	17	122	82	27	18
Разом, %	100						13	50	26	11	100			

Таким чином, у 43 % опитаних переважає висока самооцінка та високий рівень самозначущості у порівнянні з оточуючими людьми. 51 % респондентів мають адекватну самооцінку, і лише у 6 % діагностовано низьку самооцінку. При цьому варто пам'ятати, що завищена самооцінка може відображати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими; така самооцінка може вказувати на суттєві викривлення у формуванні особистості – «закритості для нового досвіду», нечутливості до власних помилок, невдач, зауважень та оцінок оточуючих. Занижена самооцінка (недооцінка себе) може бути свідченням граничного неблагополуччя у розвитку особистості. Такі студенти складають «групу ризику», їх, як правило,

мало. За низькою самооцінкою можуть приховуватися два протилежних за психологічним змістом явища: справжня невпевненість у собі та «захисна», коли декларування (самому собі) власного невміння, відсутності здібності та іншого дозволяє не докладати ніяких зусиль.

Гендерний розподіл результатів самооцінювання “Я” відносно свого оточення свідчить, що висока самооцінка притаманна 46 % юнаків, 41 % дівчат; адекватна самооцінка – 48 % юнаків та 53 % дівчат; низька – 8 % і 5 % відповідно. Таким чином, результати емпіричного дослідження демонструють, що самооцінка як оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і місця серед інших людей у студентів ВНЗ має гендерні відмінності. Дівчатам притаманне більш реалістичне самооцінювання, про що свідчать всі три показники. Зважаючи на те, що самооцінка та образ “Я” є узагальненим механізмом саморегуляції особистості, дозволяємо припустити: поведінка студенток відрізняється більшою особистісною відповідальністю, збалансованістю власних бажань – «я хочу», усвідомленням своїх можливостей – «я можу», вимогливості – «мені потрібно», цілеспрямованості – «я прагну».

Важливим моментом в Я-концепції особистості є поняття сили “Я”, яке ввів ще З. Фройд. *Сила “Я”* – це ступінь особистої свободи від відчуття провини, ригідності, тривоги. Якщо говорити про сильну особистість, то йдеться про сильне “Я”, здатність людини до самоорганізації й самореалізації, психічну витривалість і відчуття власної гідності, а також значний соціальний потенціал.

Результати дослідження “Я-образу” студентів: «Я – відносно авторитетних осіб», подані в табл. 1, показують, що у 50 % опитаних студентів виявлено слабкість “Я”, яка свідчить про неспроможність протистояти соціальному впливу, про сильний розвиток психологічного захисту, що збільшує неадекватність сприйняття оточенням поведінки індивіда. На 26 % опитаних позитивно впливають авторитетні для них особи, а 11 % респондентів зазнають обтяжливий негативний вплив з боку авторитетних осіб. 13 % опитаних продемонстрували сильний потенціал “Я”, здатність критично сприймати вплив соціального середовища та авторитетних осіб, спроможність протистояти конформізму, толерантних до зовнішніх погроз, психологічного дискомфорту. Така молодь здатна до компромісів, ефективного придушення несприятливих імпульсів. Їй притаманний контроль і планування та адекватна самоповага.

Дослідження образу самосвідомості «Я – у групі людей», а саме, визначення соціальної зацікавленості у студентів, дало такі результати: 82 % опитаних студентів вважають себе частиною значущої групи людей, для них характерне певне захоплення процесом розгортання взаємостосунків з іншими важливими особами. Групова ідентифікація їм приносить задоволення. Ці студенти хочуть належати до групи і встановлювати соціальні зв’язки, що існують всередині групи.

Однією з причин такого прагнення до членства в групі полягає в тому, що група сприяє самоствердженню особистості. У 18 % респондентів діагностовано відокремленість від групи та сприйняття себе як самодостатньої одиниці. Таке прагнення студентів може пояснюватися індивідуалістичними цінностями, які віддають перевагу праву чесності, де акцент робиться на конкуренцію та особисту користь [15].

Гендерний розподіл результатів свідчить: 89 % дівчат вважають себе частиною значущої для них групи людей і 69 % юнаків вважають важливими для себе групі відно-

сини; 31 % опитаних студентів юнаків бачать у собі самодостатню і незалежну особистість, і лише 11 % студенток ідентифікують себе як відокремлені одиниці соціальної дії. Очевидною є схильність дівчат юнацького віку до членства в групі. Група забезпечує їм емоційну підтримку та відчуття приналежності. Порівняно більшу незалежність продемонстрували юнаки.

Наступний компонент самосвідомості – самоствавлення як особистісне ціннісне судження, установка індивіда щодо самого себе. Це поняття багатопланове, воно включає в себе і самоповагу, і задоволення собою, і прийняття чи неприйняття себе, позитивне чи негативне ставлення до себе, почуття власної гідності. Самоствавлення показує, якою мірою індивід вважає себе значущим, здібним, гідним чи навпаки; воно тісно пов'язане з емоційними переживаннями, тому його часто визначають як емоційно-ціннісне ставлення до себе.

Як елемент самоствавлення, самоповага – це властивість особистості, що є продуктом самосвідомості і входить до складу її емоційно-когнітивного компонента. Високий рівень самоповаги студентів (66 % – емпіричні результати) свідчить про відносно стійке, позитивно забарвлене ставлення до себе, яке акумулює узагальнені переживання власної цінності в очах значущих людей, усвідомлення власних чеснот. Оптимальний рівень самоповаги (середній – 33 %) забезпечує гармонійне поєднання тенденцій юнаків і дівчат до самовираження, домагання визнання та самозбереження. Разом з тим домінування будь-якої із сторін призводить до певних деформацій особистості. Формування у особистості заниженої самоповаги (1 % за результатами дослідження) може призводити до розвитку почуття неповноцінності, нестійкості «образу Я» та самооцінки. Такі люди болісно реагують на критику, зауваження щодо їх вад, мають схильність до психічної ізоляції, зазнають значних комунікативних труднощів, а іноді виявляють агресивні нахили. Психологами відзначається тісний зв'язок низької самоповаги майже з усіма видами так званої девіантної (що відхиляється від норми) поведінки – нечесністю, схильністю до правопорушень, наркозалежності тощо. Результати діагностики рівня самоповаги студентів ЧДІЕУ показали, що у гендерному співвідношенні високий рівень самоповаги має такий вигляд – 75 % хлопців та 61 % дівчат.

У процесі порівняння гендерної складової психологічного портрета студентів встановлено, що низький рівень самоповаги характеризує 2 % чоловіків та 1 % жінок, щодо середнього рівня – відповідно 23 % та 38 %. Вочевидь, існуючий розрив віддзеркалює гендерну диференційованість результатів. Так, дівчата більш помірковані у ціннісному ставленні до себе, а юнаки демонструють більш високу впевненість відносно “Я”, що, на нашу думку, пояснюється впливом культурного середовища.

Отже, встановлене позитивне самоствавлення, самоповага студентів юнаків та дівчат сприяють збереженню внутрішньої стабільності особистості, її саморегуляції та самореалізації, виконують функцію психологічного захисту. Адекватна самоповага студентів як відчуття власної гідності передбачає їх добре регульоване почуття провини, незалежність від чужих оцінок, терпиме ставлення до критики та гумору.

У молоді роки і ранній дорослості існує значна кількість часткових самооцінок, що перетинаються, конфліктно взаємодіють, виборюючи пріоритетність саме тих фрагментів особистості, які вони детермінують (зовнішність, професійні властивості, характерологічні особливості тощо) [11]. Враховуючи цю особливість самосвідомості особис-

тості юнацького віку, крім встановлення особливостей часткових самооцінок студентів в умовах оцінки себе в референтному оточенні, нами було здійснено діагностичне вимірювання загальної самооцінки.

І. І. Чеснокова стверджує, що в процесі становлення загальної самооцінки провідну роль відіграє когнітивний компонент, оскільки він виконує функцію узагальнення найважливіших для особистості самооцінок, їх синтез і формування "ціннісної" самооцінки, яка відображає сутнісні властивості [16].

Загальна самооцінка студентської молоді, що охоплює множину сторін життя респондента, досліджувалась за допомогою одновимірної методики Г. М. Казанцевої, яка виявляє єдине, загальне уявлення про самоцінність особистості (оцінний компонент самосвідомості) [17]. Результати представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

*Результати дослідження загальної самооцінки студентів
(опитувальник Г. М. Казанцевої)*

Студенти	Самооцінка особистості		
	<i>Низька</i> (від -10 до -4)	<i>Середня</i> (від -3 до +3)	<i>Висока</i> (від +4 до +10)
Юнаки	6	19	27
Дівчата	16	38	43
Разом, осіб	22	57	70
Разом, %	15	38	47

За результатами дослідження висока самооцінка притаманна 47 % респондентів, середня самооцінка спостерігається у 38 % опитаних, а низька – у 15 %. Студенти і студентки з високою самооцінкою впевнені у своїх силах, власних ресурсах, більш успішні в навчально-професійній діяльності та прагнуть до оволодіння професією. Такі студенти не обтяжені «комплексом неповноцінності», правильно реагують на зауваження інших, рідко сумніваються у своїх діях. Представники групи з середньою самооцінкою перебувають у пошуках себе, в них ще недостатньо сформоване уявлення про себе, вони схильні сумніватися у правильності обраної професії тощо. Час від часу вони намагаються підлаштуватися під думку оточення. Показник «низька самооцінка» свідчить про те, що респонденти не цінують себе і не довіряють собі, ставлять перед собою цілі менш складні, ніж ті, яких можуть досягти, перебільшує значення невдач.

Висновки. Самосвідомість особистості – це сукупність її уявлень про себе, що виражається в Я-концепції, і оцінка особистістю цих уявлень – самооцінка. З позиції психологічного аналізу самосвідомість являє собою складний психічний процес, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності та поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів в єдине цілісне утворення – поняття Я, власної індивідуальності.

Самосвідомість студента в юнацькому віці розглядається не лише як феномен його особистості і свідомості, а як особливий часовий момент розвитку особистості – від самопізнання до самоставлення і саморегуляції. Функціями самосвідомості виступає пізнання себе, удосконалення себе і пошук сенсу життя.

Відмінною рисою сучасного студентства є зростання самосвідомості, прагнення адекватно оцінювати свої можливості, відстоювати свою думку. Систематизація уяв-

лень про себе, прагнення бачити своє призначення, смисл свого життя, позитивне ставлення як ціннісне судження про себе, загальна висока самооцінка свідчать, що у студентської молоді з'являється власна життєва філософія, життєва концепція.

Оброблення та аналіз емпіричних даних дослідження дали змогу звернути увагу на особливості самосвідомості студентів і студенток ВНЗ, відображені у когнітивній, емоційно-ціннісній та оцінній складових.

Регулятором поведінки студентів все більше стає адекватна самооцінка. З розвитком самосвідомості пов'язане прагнення юнаків та дівчат оцінювати себе, зрозуміти себе, вивчити себе через відносини з іншими.

Незалежне, стійке "Я" сучасних студентів характеризується наближенням до світу людей, рівноправною взаємодією з оточуючими та значущими людьми. Для них притаманні позитивні реалістичні судження про себе, висока самооцінка та високий рівень самозначущості у порівнянні з оточуючими. Орієнтуючись на оцінки інших, сучасні студенти і студентки у своїй більшості мають адекватну самооцінку. Втім, студентська молодь схильна до впливу авторитетних осіб, що свідчить про недостатню силу "Я", а отже, неспроможність протистояти соціальному впливу та, як наслідок, значний рівень психологічного захисту. Імовірно, це пояснюється віковими особливостями юнацького віку та реаліями часу, що у свою чергу підтверджується високим рівнем соціальної зацікавленості студентів. Юнаки та дівчата вважають себе частиною значущої групи людей, для них характерне захоплення процесом розгортання відносин з іншими. Групова ідентифікація їм приносить задоволення. Так, студенти хочуть належати до групи і встановлювати соціальні зв'язки, що існують всередині неї. Однією з причин такого прагнення до членства в групі є той факт, що вона сприяє самоствердженню особистості. Лише у незначній частини респондентів діагностовано відокремленість від групи та сприйняття себе як самодостатньої одиниці. Таке прагнення студентів може пояснюватися індивідуалістичною культурою та притаманними їй цінностями, які заохочують до конкуренції та орієнтацію на особисту користь.

Сучасні студенти демонструють високий рівень самоповаги, що характеризується відносно стійким, позитивно забарвленим ставленням до себе, яке акумулює узагальнені переживання власної цінності в очах значущих людей, усвідомлення власних чеснот, що забезпечує гармонійне поєднання тенденцій юнаків і дівчат до самовираження, домагань визнання та самобереження. Рівень загальної самооцінки студентства переважно є високим та середнім. Юнаки та дівчата впевнені у своїх силах і власних ресурсах. Це позитивно впливає на їх прагнення до оволодіння професією, стимулює пошук себе. А притаманні їм невдоволеність собою, самокритичність є "стартовим майданчиком" для подолання своїх недоліків через діяльність (навчання, працю, самовиховання).

Найяскравіші гендерні відмінності було виявлено в образі студентів – «Я – у групі людей» та в рівнях самоповаги. Більшість опитаних дівчат, порівняно з юнаками, вважають себе частиною соціальної групи. Вони більш схильні до членства в групі, потребують емоційної підтримки, натомість юнаки проявляють більшу самодостатність, незалежність та демонструють вищий рівень самоповаги.

Загалом відсутність значної різниці у інших характеристиках самосвідомості студентів за гендерною ознакою свідчить про сприятливий гендерний клімат у вузі, відсутність гендерної дискримінації та розвиток гендерної чутливості у навчальному та вихо-

вному процесі. Перспективами подальших досліджень може бути поглиблене вивчення Я, центру особистості та її самосвідомості, на свідомо-підсвідомому рівні.

Список використаних джерел

1. *Ананьев Б. Г.* Избранные психологические труды : в 2 т. / Б. Г. Ананьев ; под ред. А. А. Бодалева и др. – М., 1980. – Т.1. – 230 с. ; – Т.2. – 287 с.
2. *Mead G. H.* The Philosophy of the Present / G. H. Mead. – Chicago : Open court Pub Co., 1932. – 199 p.
3. *Шибутани Т.* Социальная психология / Тамотсу Шибутани ; пер. с англ. В. В. Ольшанского. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 544 с.
4. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М. : Питер, 2012. – 244 с.
5. *Сеченов И. М.* Физиология и психология / И. М. Сеченов // Избранные произведения : в 2 т. – М. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1952. – 774 с.
6. *Козляковський П. А.* Загальна психологія : курс лекцій / П. А. Козляковський. – Миколаїв : Києво-Могилянська академія, 2002. – 219 с.
7. *Первин Л.* Психология личности: теория и исследования / Л. Первин, О. Джон ; [пер. с англ. Жамкочьян М. С.] ; под ред. В. С. Магуна. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 607 с.
8. *Столин В. В.* Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1983. – 285 с.
9. *Леонтьев Д. А.* Очерк психологии личности / Д. А. Леонтьев. – 2-е изд. – М. : Смысл, 1997. – 63 с.
10. *Реан А. А.* Психология личности. Социализация, поведение, общение / А. А. Реан. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2004. – 407 с.
11. *Павелків Р. В.* Вікова психологія : підручник [Електронний ресурс] / Р. В. Павелків. – Режим доступу : http://uchebnikonline.ru/psihologia/vikova_psihologiya_-_pavelkiv_rv/vikova_psihologiya_-_pavelkiv_rv.htm.
12. *Олпорт Г.* Становление личности: Избранные труды / Гордон Олпорт ; [пер. с англ.]. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
13. *Фурман А. В.* Психологія Я-концепції : навчальний посібник / А. В. Фурман, О. Є. Гуменюк. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 360 с.
14. *Капрара Дж.* Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон ; [пер. с англ. В. Белоусов]. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.
15. *Мучински П.* Психология, профессия, карьера / П. Мучински ; [пер. с англ. В. Белоусов]. – 7-е изд. – СПб. : Питер Принт, 2004. – 539 с.
16. *Чеснокова И. И.* Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
17. *Реан А. А.* Психология изучения личности : учеб. пособие / А. А. Реан. – СПб. : Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 288 с.